

РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ АГРАРНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ В ЗОНІ РИЗИКОВОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА: РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ

IMPROVEMENT OF AGRARIAN NATURE MANAGEMENT IN THE AREA OF RISK FARMING: REGIONAL PECULIARITIES

Владислав САВЧУК,
Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», Київ

Vladyslav SAVCHUK,
Public Institution "Institute of Environmental Economics and Sustainable Development of the National Academy of Sciences of Ukraine", Kyiv

Постановка проблеми. У зоні ризикового землеробства (зона осушення, території зрошувального землеробства та гірські території) важливого значення набуває формування сучасної конструкції аграрного природокористування відповідно до міжнародних природоохоронних конвенцій та вимог природоохоронних директив, які є складовою Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Аграрне природокористування є системоформуючим елементом господарського комплексу в зоні ризикового землеробства, що пов'язано із сільськогосподарською спеціалізацією адміністративних районів, де природно-ресурсні передумови соціально-економічного розвитку піддаються комплексу агротехнічних, агроекологічних, агролісомеліоративних та гідромеліоративних заходів, спрямованих на забезпечення сприятливо-

го водно-повітряного режиму сільськогосподарського виробництва та упередження негативного впливу стихійних явищ (у першу чергу це стосується гірських територій, де в певні періоди року мають місце паводки та повені). Тому в сучасних умовах потребують обґрунтування напрями раціоналізації аграрного природокористування в зоні ризикового землеробства з урахуванням регіональних особливостей господарювання.

Аналіз останніх досліджень. Актуальні проблеми раціоналізації аграрного природокористування в зоні ризикового землеробства розглядаються в працях вітчизняних вчених, зокрема І.Андрощук, П.Борщевського, В.Голяна, Б.Данилишина, С.Дорогунцова, Л.Грановської, В.Кравціва, Ю.Стадницького та багатьох інших [1-5], але при цьому не повною мірою відслідковуються регіональні особливості більш ефективного використання природно-ресурсного потенціалу та пропонуються сучасні механізми підвищення інвестиційної привабливості територій, які відзначаються високим рівнем ри-

зикогенності. Особливо це стосується зони осушення, зони ведення ризикового землеробства та гірських територій.

Цілі статті. Метою статті є обґрунтування напрямів раціоналізації аграрного природокористування в зоні ризикового землеробства з урахуванням регіональних особливостей господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу шляхом формування сучасних інститутів регулювання та активізації підприємницької діяльності у природно-ресурсній сфері.

Виклад основного матеріалу. Багаторічна практика аграрного природокористування в зоні ризикового землеробства призвела до виникнення численних екологічних проблем, пов'язаних з дотриманням вимог раціонального використання земельних ресурсів, регулюванням процесів природної ренатуралізації сільськогосподарських угідь, розширенням площі земель лісогосподарського призначення, утриманням внутрішньогосподарських мереж гідротехнічних споруд.

Для зони осушення чи не найбільш деструктивним чинником у частині аграрного природокористування став відхід від традиційної сільськогосподарської спеціалізації, яка найбільшою мірою відповідала природно-кліматичним умовам гумідної зони, а також безконтрольне використання гідротехнічної мережі, що призвело до значного погіршення водно-повітряного режиму на осушених сільськогосподарських угіддях, а в деяких випадках зробило їх непридатними для використання у продуктивному сільськогосподарському обороті [1].

У зоні осушення більше, ніж в інших зонах відбулося згорання великотоварного сільськогосподарського виробництва, що зробило внутрішньогосподарські мережі гідротехнічних споруд де-факто безгоспними. Передача їх на баланс сільських рад

У статті обґрунтовується концепт раціоналізації аграрного природокористування в зоні ризикового землеробства з огляду на сучасні економічні реалії. Встановлено, що першочергового значення набуває вирішення завдання переходу від галузевого принципу організації аграрного природокористування до системи інтегрованого управління природними ресурсами з урахуванням всього спектра ризиків та загроз, зумовлених протіканням природно-техногенних процесів. Доводиться потреба у формуванні повноцінного інституту сільськогосподарського дорадництва в зоні ризикового землеробства як необхідної передумови донесення інформації до природокористувачів щодо можливостей отримання фінансових ресурсів у рамках державної допомоги та дії міжнародних природоохоронних конвенцій.

The article substantiates the concept of improvement of rational nature management in the area of risk farming in view of current economic circumstances. It has been proved that the transition from sectoral principle of organization of agrarian nature management to the system of integrated nature management with due regard to all the range of risks and threats stipulated by natural-technogenic processes is of primary importance. The necessity to form a full-scale institute of agricultural counselling in the area of risk farming as an essential prerequisite to convey to natural resource users the information on getting the financing under the state support as well as international environmental conventions has been substantiated.

не вирішила питання пошуку ефективного власника, що з часом спровокувало їх поступовий демонтаж місцевими жителями, і зона осушення залишилась без належного гідротехнічного обслуговування. Фактично понад 15 років відбувався неконтрольований процес аграрного природокористування на осушених сільськогосподарських угіддях, які були розпайовані, в результаті чого було порушено цілісні земельні масиви, які в докризові часи були основою функціонування великотоварного сільськогосподарського виробництва, що відіграло вагомe значення в загальносоюзному поділі праці й задовольняло попит у льоносировині, картоплі та окремих зернових.

Зона зрошення також відноситься до зони ризикового землеробства, оскільки повноцінне сільськогосподарське виробництво на цих територіях є можливим завдяки додатковому зволоженню ґрунтів. Зрошувані землі давали можливість забезпечувати значні обсяги врожаю навіть в умовах українського півдня, де традиційним є посушливий клімат і високоефективне сільськогосподарське виробництво можливе лише за рахунок зрошення. Кризові явища в 90-х роках минулого століття призвели до того, що великотоварні сільськогосподарські виробництва не мали можливості вчасно профінансувати реконструкцію та технічне переоснащення зрошувальних систем.

У результаті обсяги виробництва в зоні зрошуваного землеробства значно зменшилися, що негативним чином відобразилося на всьому агропродуктовому ланцюгу українського Причорномор'я та призвело до виникнення комплексу соціальних проблем у сільській місцевості [3]. Стихійне використання зрошуваних угідь та недотримання науково обґрунтованих принципів раціонального землекористування призвело до посилення процесів окислення та засолення ґрунтів, що звузило ресурсну базу розширеного відтворення потенціалу сільськогосподарського виробництва.

Глибока економічна криза 90- років минулого століття та відсутність системних економічних реформ у перехідний період негативно відобразилися на ефективності господарювання на гірських територіях. Зменшення державної підтримки сільськогосподарського виробництва у важкодоступних гірських районах супроводжувалося несанкціонованою вирубкою лісів, що призвело до виникнення численних проявів паводків та повеней, які дуже часто призводили до знищення посівів та погіршення умов ведення тваринництва. Відсутність можливостей державних лісогосподарських підприємств утримувати потрібну кількість співробітників лісової охорони призводить до стихійного та нерегульованого заростання земель лісогосподарського призначення і прилеглих територій, що звужує територіальний базис розвитку рослинництва та тваринництва.

Спад виробництва у сільському господарстві, який супроводжувався ліквідацією великотоварних господарств, викликав занепад значної кількості сільських населених пунктів, що також погіршує умови здійснення зеленого та сільського туризму і в результаті призводить до поглиблення депресивності гірських територій [5]. Зниження рівня ділової активності в гірських населених пунктах призвело до значного зменшення вартості житла місцевих мешканців, частина якого місцевим самоврядуванням була продана за «символічними» цінами, що позбавило сільські бюджети потенційно більшого обсягу надходжень. У зв'язку з відсутністю центрів

тяжіння у підприємницькій діяльності не використовується навіть у мінімальних масштабах наявний потенціал флори та фауни, який є основою передумовою розвитку рекреаційної індустрії, мисливського господарства та рибальства.

Першочергового значення набуває вирішення завдання переходу від галузевого підходу організації аграрного природокористування до системи інтегрованого управління природними ресурсами з урахуванням всього спектра ризиків та загроз, зумовлених протіканням природно-техногенних процесів. Мається на увазі поступовий відхід від розуміння того, що сільськогосподарське виробництво виступає базовою ланкою всього господарського комплексу території ризикового землеробства й використання земельних ресурсів відбувається виходячи з пріоритетів розширеного відтворення ресурсно-виробничого потенціалу аграрної сфери. Як показують результати аналізу, тривалий період домінування таких підходів призвів до масштабних екологічно-деструктивних та природоруйнівних процесів, які зумовили виснаження природно-ресурсної бази агропромислового виробництва як у зоні зрошення, так і в зоні осушення. Значний негативний екстернальний ефект у зв'язку із відсутністю інтегрованого підходу до управління природними ресурсами в зоні ризикового землеробства також було отримано через необґрунтований відхід від традиційної сільськогосподарської спеціалізації (в першу чергу це відбувалося в 90-х роках минулого століття, коли в аграрному секторі мали місце стагнаційні процеси).

На заміну галузевому підходу до організації аграрного природокористування в зоні ризикового землеробства має прийти система господарювання, яка базуватиметься на використанні одних природних ресурсів без нанесення шкоди іншим природним ресурсам в межах конкретного ландшафту. Така система господарювання має передбачати комплекс заходів щодо використання земельних, водних, лісових та мінерально-сировинних ресурсів для забезпечення комплексного розвитку господарства цих територій та диверсифікації сільської економіки. Реалізація цього підходу сприятиме поступовому відходу від примату сільськогосподарського виробництва як базової ланки господарства до розширеного відтворення потенціалу інших сфер діяльності (лісогосподарське виробництво, мисливське господарство та рибальство, рекреаційна індустрія, зелений та сільський туризм, бджільництво).

Враховуючи відмінність між окремими зонами ризикового землеробства, доцільно сформулювати принципи напрямів раціоналізації аграрного природокористування для зони осушення, зони ризикового землеробства та гірських територій.

Основними напрямками раціоналізації аграрного природокористування в зоні осушення мають стати:

□ створення агроєкосистем на базі ренатуралізованих сільськогосподарських угідь для забезпечення комплексного використання природних ресурсів та формування ресурсної бази виробництва енергетичних ресурсів, що дасть можливість забезпечити виробничо-технічні та організаційно-економічні передумови розвитку зони осушення без значних деструктивних наслідків для сформованих останніми десятиріччями біоценозів;

□ відновлення традиційної сільськогосподарської спеціалізації адміністративних районів зони осушення в першу чергу для сільськогосподарських угідь, які знаходяться в гумідній

зоні на територіях, де природна ренатуралізація не набула незворотного характеру (мова йде про відновлення посівних площ льону-довгунця та льону олійного, відновлення посівних площ жита, збільшення площі пасовищ та сіножатей);

□ подолання галузевого перегику в сільськогосподарському виробництві, який виник у зв'язку гіпертрофованим розвитком рослинницької галузі та перманентним згоранням потенціалу тваринництва в бік стимулювання розширення площ луб'яних культур та кормових угідь з метою укріплення агроландшафтів та формування сировинної бази розвитку тваринництва, насамперед відновлення докризового поголів'я ВРХ;

□ розширення площі земель лісгосподарського призначення за рахунок переведення ренатуралізованих сільськогосподарських угідь у лісовкриті площі з метою розширення ареалу розвитку лісового господарства й нарощення асиміляційного потенціалу території та потенціалу другорядних лісоматеріалів і побічного лісочористування;

□ розширення масштабів здійснення агролісомеліоративних заходів та площі захисних лісосмуг з метою упередження проявів ерозії та дефляції ґрунтів, а також зміцнення агроландшафтів і формування надійного субстрату поглинання стоків мінеральних добрив та засобів захисту рослин;

□ упорядкування прибережних смуг водоохоронних зон, замкнених водних об'єктів та водотоків з метою усунення проявів несанкціонованої сільськогосподарської діяльності та попередження потрапляння у водні ресурси хімічно небезпечних речовин (цей напрям безпосередньо пов'язаний з імплементацією Директиви ЄС, яка передбачає захист водних об'єктів від забруднення нітратами із сільськогосподарських джерел);

□ модернізація, реконструкція, оновлення та технічне переоснащення міжгосподарських та внутрішньогосподарських мереж гідротехнічних споруд та забезпечення реінжинірингу систем їх експлуатації з метою забезпечення оптимального водно-повітряного режиму на осушених територіях, а також уникнення проявів надмірного переосушення чи перезволоження сільськогосподарських угідь, упередження підтоплення населених пунктів та земель сільськогосподарського призначення;

□ впровадження ґрунтозахисних систем землеробства на сільськогосподарських угіддях, які перебувають у найбільш ризикогенних зонах і тривалий період піддавалися надмірній агротехнічній експлуатації та внаслідок втрати традиційної сільськогосподарської спеціалізації втратили природну родючість, що дасть можливість повернути їх у продуктивний сільськогосподарський оборот, забезпечивши більш раціональне використання відповідно до міжнародних природоохоронних конвенцій.

Перераховані напрями раціоналізації аграрного природокористування хоча й стосуються використання не лише земельних ресурсів, а й лісових та водних, безпосередньо пов'язані зі створенням умов для розвитку сільськогосподарського виробництва в контексті інтегрованого управління природними ресурсами. Тобто в зоні ризикового землеробства перехід на модель невиснажливого сільськогосподарського виробництва забезпечуватиметься впровадженням сучасних ґрунтозахисних систем землеробства, здійсненням комплексу агролісомеліоративних заходів для попередження екологічно деструктивних процесів

у використанні ґрунтів, упорядкуванням прибережних смуг природоохоронних зон для уникнення негативного впливу агрохімічних заходів на наближені до сільськогосподарських угідь водні об'єкти.

Реалізація напрямів раціоналізації аграрного природокористування потребує застосування комплексу інституціональних та організаційно-економічних заходів як на загальнодержавному, так і на регіональному та місцевому рівнях, зокрема на рівні сільських територіальних громад [2]. Особливо це актуально в умовах децентралізації влади й реформування місцевого самоврядування, коли територіальні громади мають стати основним провідником економічної політики на місцях і забезпечити соціально-економічне піднесення окремих територій. Також потребують застосування регуляторні інструменти прямого та опосередкованого впливу на корпоративний сектор господарювання та на особисті селянські господарства, які стимулюватимуть сільськогосподарських товаровиробників-природокористувачів до впровадження систем інтегрованого управління природними ресурсами в процесі сільськогосподарського виробництва.

З огляду на фінансові можливості місцевої влади та інвестиційний потенціал суб'єктів господарської діяльності необхідно передумовою реалізації визначених напрямів раціоналізації аграрного природокористування є формування партнерських відносин між органами місцевого самоврядування, з одного боку, та сільськогосподарськими підприємствами, особистими селянськими господарствами, суб'єктами лісгосподарського підприємництва та суб'єктами зеленого та сільського туризму, з другого боку. З цієї метою потребують впровадження сучасні форми державно-приватного партнерства, які дадуть можливість на добровільній основі об'єднати зусилля та ресурси органів місцевої влади та підприємницьких структур.

На жаль, існуюче інституціональне середовище укладання угод державно-приватного партнерства відзначається надто звуженими сферами поширення цього виду угод, що вимагає внесення суттєвих змін у Закон України «Про державно-приватне партнерство» в частині специфікації видів діяльності, на які можуть поширюватися партнерські відносини між державою (територіальною громадою та підприємницьким сектором, а також щодо переліку конкретних форм державно-приватного партнерства). Виходячи з того, що зона ризикового землеробства не є надзвичайно інвестиційно привабливою територією для іноземних та вітчизняних інвесторів, становлення партнерських відносин між державою (територіальною громадою та підприємницькими структурами) дозволить використати всі державні резерви, переваги та гарантії для вигідної багатосторонньої співпраці в частині капіталізації природних та природно-господарських активів через розвиток сільськогосподарського виробництва, лісгосподарського підприємництва, мисливського господарства та зеленого й сільського туризму.

При реалізації визначених напрямів раціоналізації аграрного природокористування необхідно враховувати той факт, що лівова частка природоруйнівних та екологічно деструктивних процесів, яка виникла внаслідок розбалансованого використання агроресурсного потенціалу, була зумовлена відсутністю скоординованої співпраці між регіональними управліннями Міністерства аграрної політики

та продовольства та Міністерства екології та природних ресурсів. Усунути таку інституціональну пастку вдасться через формування сучасних інститутів сільськогосподарського дорадництва, які надаватимуть природокористувачам всі необхідні консультації в частині впровадження ґрунтозахисних систем землеробства, здійснення агролісомеліоративних заходів, проведення гідромеліоративних робіт та заходів щодо упередження шкідливої дії вод, організації зеленого та сільського туризму як у межах населених сільських пунктів, так і на територіях, які піддалися природній ренатуралізації, а також виступають ареалом концентрації лісових, водних та мінерально-сировинних ресурсів.

Дорадницькі служби мають донести до природокористувачів інформацію:

□ щодо існуючих методів раціонального природокористування, зокрема щодо впровадження ґрунтозахисних систем землеробства та інтегрованого управління природними ресурсами в межах ландшафту;

□ щодо можливості отримання різного роду фінансових преференцій від міжнародних організацій, урядів іноземних держав та національного уряду у випадку реалізації заходів, які відповідають базовим положенням Нової кліматичної угоди та Цілям сталого розвитку,

□ щодо можливості отримання фінансових ресурсів у рамках державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників.

Дорадницька служба в зоні ризикового землеробства має надавати вчасну інформацію щодо здійснення превентивних дій шляхом реалізації гідротехнічних робіт для упередження шкідливої дії вод стосовно населених пунктів та сільськогосподарських угідь. Ця служба має представити суб'єктам господарювання, які діють в зоні ризикового землеробства і виступають основними природокористувачами, інформацію стосовно порядку та правил створення того чи іншого виду інституціональних об'єднань для концентрації необхідних сум фінансових ресурсів з метою реалізації інвестиційних проєктів, які допоможуть колективно упереджувати негативні природно-техногенні явища та забезпечувати належне використання спільних природних благ.

У першу чергу інститути сільськогосподарського дорадництва мають проконсультувати сільські домогосподарства в частині формування кооперативних утворень, які відповідатимуть за поведження з твердими побутовими відходами та відходами сільськогосподарського й лісгосподарського виробництва, що дасть можливість усунути практику забруднення прилеглих до населених пунктів територій, зокрема земель лісгосподарського призначення, та створити виробничо-технічні умови для виробництва з відходів твердого та газоподібного біологічного палива. Особливо актуальною є кооперація сільськогосподарських товаровиробників стосовно поведження з відходами сільськогосподарського виробництва, які утворюються в значних обсягах і при відповідній обробці можуть забезпечити виробництво значного обсягу твердого біопалива, що, з одного боку, зменшить потребу в природному газі і збільшить можливості впровадження твердопаливних котлів, а з другого – підвищить рівень комплексності сільськогосподарського виробництва за рахунок утилізації решток сільськогосподарської продукції.

Необхідною умовою налагодження виробництва твердого біопалива на основі відходів сільськогосподарського та лі-

согосподарського виробництва є формування підприємств з виробництва паливних брикетів і гранул, які можуть бути створені на кооперативних чи кластерних засадах. Кооперативні засади передбачають внесення всіма учасниками своєї частки в статутний фонд обслуговуючого кооперативу, а кластерні – участь в організації виробництва твердого біологічного палива крім безпосередніх сільськогосподарських товаровиробників також і органів місцевого самоврядування.

ВИСНОВКИ

Зона ризикового землеробства (зона осушення, зона зрошуваного землеробства, гірські території) має значно гірші стартові передумови для розвитку аграрної сфери, що відповідним чином впливає на рівень інвестиційної привабливості пріоритетів господарського освоєння агроресурсного потенціалу. Це пов'язано з необхідністю здійснювати регулярні капітальні вкладення в модернізацію та реконструкцію мереж, які забезпечують потрібний для сільськогосподарського виробництва водно-повітряний режим, а також упереджують підтоплення населених пунктів та сільськогосподарських угідь. Важливою передумовою диверсифікації місцевої економіки в зоні ризикового землеробства є впровадження інститутів сільськогосподарського дорадництва та укладання угод державно-приватного партнерства, які сприятимуть наданню всієї необхідної інформації суб'єктам аграрного підприємництва та забезпечать взаємодію з органами місцевого самоврядування в частині підтримки ініціатив щодо відновлення традиційної сільськогосподарської спеціалізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрощук І. Механізми забезпечення ефективного використання меліорованих земель в умовах поглиблення ринкових трансформацій / І. Андрощук // Економіст. – 2011. – № 11. – С. 89–91.
2. Голян В. А. Раціоналізація природокористування в зоні осушення / В. А. Голян, В. В. Савчук, І. І. Андрощук // Агросвіт. – 2016. – № 12. – С. 4–11.
3. Грановська Л. М. Вплив антропогенних і техногенних факторів гідрогеолого-меліоративний стан територій Херсонського Присивашшя / Л. М. Грановська, О. В. Подмазка // Вісник Одеської державної академії будівництва та архітектури. – 2013. – Вип. 49. – С. 32–36.
4. Дорогунцов С. І. Удосконалення управління природокористуванням в АПК / С. І. Дорогунцов, П. П. Борщевський, Б. М. Данилишин. – К.: Урожай, 1992. – 192 с.
5. Кравців В. С. Карпатський регіон: сучасний стан, проблеми, перспективи сталого розвитку / В. С. Кравців, І. А. Колодійчук, П. М. Грицишин, Ю. І. Стадницький; Ін-т регіон. дослідж. НАН України. – Л., 2003. – 83 с.

REFERENCES

1. Androshchuk I. Mekhanizmy zabezpechennya efektyvnoho vykorystannya meliorovanykh zemel' v umovakh pohlyblennya rynkovykh transformatsiy [Mechanisms to ensure an efficient use of reclaimed land under the intensification of market transformations]. *Economist*, 2011, no. 11, pp. 89-91 [in Ukrainian].
2. Golyan V.A., Savchuk V.V., Androshchuk I.I. Ratsionalizatsiya pryrodokorystuvannya v zoni osushennya [Improvement of nature management in the drainage region]. *Ahrosvit*, 2016, no. 12, pp. 4-11 [in Ukrainian].
3. Hranovs'ka L.M., Podmazka O.V. Vplyv antropohennykh i tekhnohennykh faktoriv hidrogeoloho-meliorativnyy stan terytoriy Khersons'koho Prisyvashshya [The impact of technogenic and antropogenic factors of hydrogeologic and reclamative state of Kherson's Syvash region]. *Visnyk Odes'koyi derzhavnoyi akademiyi budivnytstva ta arkhitektury*, 2013, no. 49, pp. 32-36 [in Ukrainian].
4. Dorohuntsov S.I., Borshchev's'kyi P.P., Danylyshyn B.M. Udoskonalennya upravlinnya pryrodokorystuvanniam v APK [Improving nature management in agroindustrial complex]. Kyiv, Urozhay, 1992, 192 p. [in Ukrainian].
5. Kravtsiv V.S., Kolodiychuk I.A., Hrytshyn P.M., Stadnyts'kyi Yu.I. Karpats'kyi rehion: suchasnyy stan, problemy, perspektivy staloho rozvytku [The Carpathian region: current state, problems and prospects of sustainable development]. *In-t rehion. doslidzh. NAN Ukrayiny, Luts'k*, 2003, 83 p. [in Ukrainian].